

НАРАЗЫЛЫҚТАР: ШЕТЕЛДІК ЖАРИЯЛАНЫМДАРҒА ШОЛУ*

Паридинова Ботагоз Жаппаровна

filosof.sokrat.86@mail.ru

Қызылорда Болашақ университеті (Қызылорда, Қазақстан)

Paridinova Botagoz

filosof.sokrat.86@mail.ru

Kyzylorda Bolashak university (Kyzylorda, Kazakhstan)

Аңдатпа. Бүгінгі таңда әлемнің көптеген елдерінде қоғам мүшелерінің әр түрлі наразылық көңіл-күйлері байқалуда. Сондықтан наразылық құбылысының теориялық негіздерін, оның тетіктерін, қоғамға әсер ететін алғышарттары мен факторларын айқындау маңызды деп ойлаймыз. Берілген мақалада наразылықтар бойынша шетелдік жарияланымдарға шолу жасалып, мәселенің мәні мен негізгі түсініктері талданады. Ол үшін берілген ұғымның негізгі тұжырымдамалары талданды. Назылықтың дефинициясы және саяси наразылық, табиғи ресурстар төңірегіндегі наразылықтар және наразылықтарды зерттеудегі өзге де аспектілер секілді мәселелер бойынша жарияланған зерттеулерге назар аудардық. Теориялық шолу арқылы шетелдік авторлардың наразылықтар бойынша ойлары жинақталды, тұжырымдамалар арасындағы өзара байланыстар анықталды және шетелдік әріптестердің деректері жүйеленді. Ғылымда тек отандық зерттеулер нәтижелерін ғана емес, шетелдік авторлардың эмпирикалық зерттеулерінің нәтижелерін ескеру қажеттілігі дәйектелді. Бұл жұмыстардың мәселе аясындағы ғалымдар арасындағы тәжірибе алмасудың маңыздылығын негіздейді.

Түйін сөздер: наразылық, саяси наразылық, табиғи ресурстар, қауіпсіздік, демонстрациялар.

Кіріспе

Наззылыққа қатынас кез келген топ мүшелерінің (қамтамасыз етілген және қолайсыз жағдайдағы азаматтар) саяси әрекеттерін (нормативтік және нормативтік емес) біржақты айта алады. Наззылыққа қатынастың айқын шаралары саяси әрекеттің қолданыстағы модельдерінен басқа, саяси әрекеттің нормативтік және нормативтік емес тенденциялары мен мінезқұлқын нақты болжайды. Наззылық қатынас осал топтар мүшелерінің саяси іс-қимыл тенденцияларын, осы топтар атынан ынтымақтастыққа негізделген акцияларға қатысуға дайын екендігін көрсетеді [1]. Де-

* Берілген мақала «Қазақстандағы наразылық әлеуеті: ерекшеліктері, факторлары және трендтері» ғылыми жобасы аясында дайындалып, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды. Грант АР 08857524.

мек, наразылыққа қатынас жұмылдыру ақпараттарының саяси мәселеге ықпалына нықтайды. Осылайша, наразылық ұжымдық саяси іс-әрекеттің қолданыстағы модельдеріне және саяси таным мен іс-әрекеттің негізін құрайтын психологиялық процестерді зерттеуде маңызды болып табылады.

Көшедегі наразылықтар азаматтық көзқарастарды танытудың қарапайым құралы болып табылады және мұндай наразылықтар бүкіл әлемде болып жатыр. Соңғы бірнеше жыл ішінде бүкіл әлем бойынша миллиондаған азаматтар көшедегі наразылықтарға қатысты. Баршамызға белгілі, кейде көшедегі наразылықтар күйзеліске әкелетін стрессті және мейірімсіз, қатал орта болуы мүмкін [2]. Демек, наразылықтар адамның физикалық денсаулығына тигізетін ықпалынан бөлек, психикалық денсаулығына әсер етеді. Қоғамдық қозғалыстар дискурсын сипаттайтын заманауи зерттеулерде ұжымдық бірегейлік пен әсер ету қоғамдық қозғалыстар мен әлеуметтік өзгерістер психологиясының негізі саналады [3].

Дж. Ким [4] жұмысында наразылық білдірушілер туралы түсінік кеңейіп, азаматтарды наразылықтарға қатысуға итермелейтін себептер зерттеледі. Бұл зерттеуде азаматтардың үкіметке қарсы наразылықтарға не үшін қатысатынын анықтау үшін бір оқиға бойынша 22 терең сұхбат, өзге оқиға үшін 25 жан-жақты сұхбатты қолданған. Ұжымдық деңгейде жеке адамдар үкіметпен байланыс орнатып, ескерту жасау үшін наразылықтарға қатысқан; жеке деңгейде наразылық білдірушілер белсенді қатысуды үйренеді, жеке қажеттіліктерін қанағаттандырып, эмоцияларын білдіретіндігін болжайды.

Сунил Япаның 2016 жылы жарық көрген «Your Heart is a Muscle the Size of a Fist» романында 1999 жылы Сиэтлдегі Дүниежүзілік сауда ұйымына қарсы наразылықтар туралы жазылған еді. М. Я. Рок [5] осы роман негізінде наразылық географиясын, қатысушылардың эмоционалды көрсеткіштерін, отаршылдықтың авторға әсерін талқылайды. Зерттеушінің пайымдауынша, романның сюжеті уақытылы жазылған, мұндағы ойлар махаббатқа, саясатқа және наразылыққа бағытталған. Роман 1999 жылы ДСҰ-ға қарсы наразылық оқиғаларына назар аударғанымен, американдық саясаттағы қазіргі риторикаға қызықты және айқын қарама-қайшылықты ұсынады. Ғалым наразылық білдірушілер бейбітшілік мүмкін екендігін жариялап, әділетті келешекті қалыптастыру үшін АҚШ-тан тыс жерлердегі азаматтармен және аймақтармен ынтымақтастықты түсінуге тырысады.

Өзінің деструктивтілігі, адамзат пен қоғам үшін қауіп-қатерлеріне байланысты наразылықтар құбылысын жан-жақты және дәйекті зерттеу, әсіресе, әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар саласының мамандары үшін

қажет. Сондықтан мәселе шеңберіндегі шетелдік жарияланымдарға шолу жүргізу маңызды деп ойлаймыз.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеу әдісі ретінде «ScienceDirect» электронды кітапханасында табылған шетелдік басылымдардағы ғылыми қолжазбаларды теориялық талдау қолданылды (2020 жылғы жарияланымдарға басымдық берілді). Талдауда зерттеу авторларының пікірлері мен тұжырымдамаларын қолдана отырып, зерттеулерде мәселе бойынша айқындалған ойларды сипаттайтын мақалаларды іздеуге баса назар аударылды. Сараптамалық жұмыстың ерекше түрі ретінде саналатын теориялық шолудың мақсатына авторлардың наразылықтар бойынша батыстық ғылыми ойлардағы алдыңғы зерттеулердің нәтижелерін жинақтау, тұжырымдамалар арасындағы қатынастарды анықтау және шетелдік әріптестердің деректерін жүйелеу ұмтылысы жатады. Әрине, бір мақала шеңберінде «ScienceDirect» электронды кітапханасында «Protests» кілт сөзі арқылы алынған 71 290 материалдарды қарау мүмкін емес (Кесте 1). Бізге қажетті материалдар әлеуметтік ғылымдардағы 19 772, өнер және гуманитарлық ғылымдардағы 5 373 материалдар екені анық, бірақ барлық ғылыми нәтижелерді мақала аясында шолу жасау күрделі екені белгілі. Сондықтан соңғы 2 жылда наразылықтың дефинициясы және саяси наразылық, табиғи ресурстар төңірегіндегі наразылықтар және наразылықтарды зерттеудегі өзге де аспектілер секілді мәселелер бойынша жарияланған зерттеулерге талдау жасауды жөн көрдік.

Кесте 1. «ScienceDirect» электронды кітапханасынан «Protests» кілт сөзі арқылы табылған материалдар саны (20. 12. 2020 көрсеткіш)

№	Зерттеу саласы	Саны	№	Зерттеу саласы	Саны
1	Social Sciences	19 772	6	Economics, Econometrics and Finance	4 424
2	Medicine and Dentistry	18 669	7	Business, Management and Accounting	4263
3	Psychology	6 052	8	Agricultural and Biological Sciences	3 783
4	Arts and Humanities	5 373	9	Energy	1960
5	Environmental Science	5149	10	Computer Science	1845

Наразылықтың дефинициясы және саяси наразылық

Германияда азаматтардың бастамалары бойынша он бес жылдан астам уақыт бойы жаңа жоғары вольтты электр желілері құрылысына қарсы болды. Бұл қарсылық классикалық көзқарастардағы наразылықтардан айырмашылығы – белсенділер бір-бірімен тығыз байланыс орнатқан және жергілікті деңгейден тыс энергияны орталықтандырылмаған тұрғыда беру сияқты энергетика және климат саласындағы саяси мәселелерді көтереді. Ғылыми нәтижелерге сүйенген наразылық топ федералды үкімет пен тарату жүйесінің операторлары қолдайтын желіні кеңейту ресми жоспарларына қарсы тұрды. Осылайша, М. Нойкирх [6] наразылықтардың жаңа түсіндімесін ұсынады: мәселені тек энергияға өту жолындағы кедергі ретінде түсінудің орнына, наразылықтардың конструктивті сипатын тану қажет.

М. Нао [7] зерттеуінде Шекспирдің «Менің ойымша, ханым тым көп наразылық білдіруде» дәйексөзін ауызша қолданудан туындаған фреймдік қақпанның эпистемологиялық салдары теориялық тұрғыдан қарастырылып, кінәсіздік туралы мәлімдеу кінәнің дәлелі ретінде де, оның жоқтығы негізінде де айқындалады. Автор фреймдік қақпан тетігін жалғасып жатқан наразылық жағдайында ақиқатты рекурсивті түрде теріске шығару арқылы (жалған атрибуцияны теріске шығару туралы айтылғандарға сәйкес) немесе қарсылықпен қатар шектеулерді күту арқылы әрекет ететіндігін анықтайды.

Расында, саяси наразылықтар адами капитал мен жастардың әлауқатына ықпал жасайды. Наразылықтар қазіргі саяси конфликтінің кең таралған көріністерінің бірі және «Араб көктемі» басталғаннан кейінгі демонстрациялар толқынына жататын наразылық белсенділіктің жаһандық өсуіне ықпал етті. Алайда, наразылықтардың халықтың әл-ауқатына әсерін анықтау бойынша зерттеу жұмыстары аз. Наразылықтардың әсері, әсіресе ол дамудың сыни кезеңдерінде орын алса терең және ұзақ мерзімді салдарға әкелуі мүмкін. Дж. Лю, С. Модрек және М. Сивердинг [8] зерттеуінде Египеттегі 2011 жылдан 2014 жылға дейінгі қарқынды саяси қайта құру кезіндегі саяси наразылықтарға берілудің адами капиталдың жинақталуы мен жастардың әл-ауқатына әсерін бағалайды. Авторлардың ойынша, наразылыққа берілу болашақтағы белгісіздік туралы жалпы идеяны күшейтеді. Бұрын-соңды наразылық білдірген жас ер адамдар денсаулығының жақсы екендігі туралы айтуы мүмкін, бірақ жастары шамалас әйелдерге қарағанда психикалық денсаулығының едәуір нашарлағаны байқалған. Белгісіздік пен психикалық денсаулықты қабылдауға қатысты наразылық акцияларына жеке және отбасылық қатысудағы айырмашылықтар анықталған. Араб көктемі және бүкіл

әлемдегі басқа да жаппай наразылық қозғалыстарынан кейін, бұл нәтижелер саяси қақтығыстың әртүрлі формаларының халыққа әсерін зерттеудің маңыздылығын көрсетеді. Әсіресе Таяу Шығыс пен Солтүстік Африка мен басқа елдердегі жастардың едәуір бөлігі алға жылжу, саяси тұрақсыздық жағдайын кемелдендіру мәселелеріне ерекше мән береді.

Карталарды қолданудың саяси күшіне кеңістіктегі ақпаратты сипаттау ретінде ғана емес, ахуалды ұжымдық түсінуді құрылымдауды ұйымдастыру негізінде де айтуымызға болады. Ақпараттық технологиялардың кеңінен таралуы кеңістіктегі тәртіпті және ол туралы көзқарастарды өзгертті. Назылық акциясына қатысты карталардың үш негізгі түрін бөлуге болады: митингілер мен демонстрациялар өткізілетін орындар көрсетілген наразылық карталары; қолданыстағы идеяларға қарсы болған немесе басқаруда көрінген мәселелер шеңберінде күн тәртібіне негізделген наразылық карталары; кеңістікті пайдаланудың балама және азат ету тәсілдерін ұсынатын наразылық карталары [9].

М. Марино және т.б. [10] зерттеу жұмыстарында демократияландыру процесіндегі бейбіт және зорлық-зомбылық наразылығының рөлін талдайды. Авторлар демократияландыру процесін демократияға қатысты азаматтар мен элиталық қалаулардың елдің нақты кезеңіне байланысты өзгерісіне мүмкіндік беретін кезеңдер тізбегі ретінде түсіндіреді. 1971 жылдан 2010 жылға дейінгі 171 елдің мысалында наразылықтың демократияландырудың барлық кезеңдерінде, әсіресе азаматтардың бейбіт демонстрацияларында маңызды екендігі туралы дәлелдер келтіреді. Керісінше, зорлық-зомбылық қолданылған наразылықтың әр түрлі салдары бар. Өйткені ол демократиялық шоғырлану қаупі тұрғысынан бастапқы демократиялық қайта құруларға ықпал етеді. Сонымен қатар, зерттеу жұмысында демократияландыру процесі саяси кезеңдердің реттілігі негізінде модельденіп, бұл өз кезегінде бақыланбайтын әртектіліктің барлық көздерін ескере отырып жүзеге асады.

Бұқаралық наразылық жағдайында революциялық үкіметтердің орнықтылығы мәселесі зерттелген еңбек те назардан тыс қалмауы қажет деп ойлаймыз. Авторлар «Неліктен жаңадан құрылған кейбір революциялық үкіметтер үкіметке қарсы демонстрацияларға тап болып, тез арада қызметінен кетеді, ал өзгелері ондаған жылдар бойы жалғасып келе жатқан саяси режимдерді орнатуға қабілетті?» деген сауалға жауап іздейді. Тарихи деректер ХХІ ғасырдың бірінші онжылдығындағы революциялық үкіметтер жүз жыл бұрынғыға қарағанда бұқаралық наразылықтарға үш есе осал болғанын көрсетеді. Бұл зерттеудеғалымдар жаңадан пайда болған революциялық үкіметтердің тұрақтылығын жаңа президенттің билігіне әкелетін наразылықтың саяси құрамы және оны қалыптастыратын факторлармен байланыстырады. Олардың ұсынған

теориялық моделі наразылық, коммуникациялық технологиялар, идеология және режимнің күш әлеуетін үйлестірудің маңызды рөлін көрсетеді [11].

Саяси наразылық мәселесін қарастырғанда электоралды наразылық туралы көзқарастарға да мән берген жөн. Египет мысалында наразылық сайлаушылардың таңдауына қалай әсер ететіндігін зерттеген еңбекте Н. Эль-Маллах [12] наразылық білдірудің көп болуы тәртіп пен тұрақтылықтың маңыздылығын мойындаумен және қауіпсіздіктің орнына адам құқықтары арасында ымыраға келуге дайын болумен байланысты деп санайды. Испаниядағы электоралды наразылық әдістерін тарату бойынша зерттеуде 2004, 2008 жылдардағы сайлауларға мән берілген. 2004 жылғы батасунаның (Баск ұлтшылдарының партиясы) наразылықты жұмылдыруы халықтың наразылық деңгейімен де, саяси ресурстармен де байланысын анықтай отырып, дауыстардың жарамсыздығын болжайды. Ал 2008 жылғы Испаниядағы жалпыұлттық сайлауда саяси жүйеге өкпелі азаматтар электоралды наразылық құралдарының көмегімен наразылық түрін жаңартты [13].

Табиғи ресурстар төңірегіндегі наразылықтар (климаттық өзгеріс, тау-кен өндірісі, мұнай мәселелері және т. б.)

Әлемде климаттың өзгеруіне қарсы наразылықтар да жиілеп кетті. Алайда, шығарындылардың азаюы климаттың өзгеруіне байланысты наразылықпен тікелей қатысы бар ма, жоқ па, немесе басқа да себептері бар ма белгісіз [14]. Соңғы жылдары Латын Америкасында тау-кен өндірісіне қарсы наразылықтар жиілеп кетті. Алайда, аймақта азаматтардың ресурстарды өндіруге наразылық білдіруге дайындығына қатысты айтарлықтай айырмашылықтар бар. М. Арсе, М. С. Полици және Б.В. Ридер [15] бұл өзгерістер жеке және мемлекеттік деңгейлердегі факторлардың өзара әрекеттесуіне негізделген деп санайды. Әлеуметтік ынталану немесе құштарлық секілді жеке деңгейдің сипаттамалары наразылық белсенділігінің ықтималдығына әсер етеді. Басқару сапасы сияқты мемлекеттік деңгейдің сипаттамалары мүдделі тұлғаларға ресурстарды өндіруге қарсы тұруға мүмкіндік береді. Ғалымдар саяси бітістірушілік теориясына сүйене отырып, ұжымдық іс-қимыл стратегиялары кейбір саяси контексте басқаларға қарағанда нәтижелі болуы мүмкін деп тұжырымдайды. Осылайша, жоғары сапалы басқару жағдайында әлеуметтік тұрғыдан тартылған азаматтар басқарудың төмен сапасы жағдайында әріптестерімен салыстырғанда ресурстарды өндіруге қарсы наразылықтарға көбірек қатысады.

П.А. Хаслам [16] зерттеу жұмысында корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік тау-кен компанияларына қарсы наразылықтарға

қатысуға жеке ынталандырудың әсерін талдайды. Зерттеу көрсеткендей, корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік тәжірибесі жеке адамдарға белгілі бір ынталандыруды ұсынады, бұл болжамды шығындарды арттырады және фирмаға қарсы ұжымдық іс-қимылдарға қатысудың пайдасын азайтады. Шығындар мен пайдаларды жеке есептеуге дискурстық, институционалдық және тарату тетіктері қпал жасайды. Корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік тәжірибесі тау-кен жобасына қатысты белгісіздік пен тәуекелді қабылдауды азайтуға, заңды институционалдық форумдар арқылы қоғамның қатысуын бағыттауға және материалдық пайданы кеңінен таратуға бағытталған кезде, компанияларға қарсы наразылықтардың құнын жеке қабылдауды арттырады.

Мұнайдаланылған табыстар елдерді «ресурстық қарғыс» шарттарында осал етеді, өйткені басқарушылар реформаларға емес, оппозицияны сатып алу үшін берілетін қаржыға еркін қол жеткізе алады. К.Ч. Вадламаннати және И. Сойса [17] бұл мәселені мұнай бағасының құбылмалылығы үкіметке қарсы толқуларға ықпалын зерттеу арқылы айқындайды. Авторлар мұнай өндіруші елдерде өнімнің төмен бағасы жылдары мемлекеттің валюталық резервтерді пайдалануына байланысты үкіметке қарсы наразылық туындайды деп тұжырымдайды. Серпіліс жылдарындағы мұнай кірістерін мұқият басқару мұнайға бай бір мемлекеттерде қажетсіз саяси көзқарастарды жеңуге мүмкіндік береді, ал кейбіреулері жеңіліске ұшырайды. Керісінше, мұнай импорттаушы елдерде мұнай бағасының жоғары болуы үкіметке қарсы келіспеушілікті күшейтеді, дегенмен валюта резервтеріне қол жетімділік болған жағдайда, үкіметтердің қатаң үнемдеуінің ауырсынуын жеңілдетуге мүмкіндік береді. 1980 жылдан 2013 жылға дейінгі (34 жыл) 165 ел бойынша деректерді қолдана отырып, авторлар осы болжамдарды айқындайтын нақты дәлелдер табады. Голланд ауруына (экономиканың жекелеген секторындағы өрлеудің нәтижесінде ұлттық валютаның нақты бағамының нығаюы экономикалық дамуға ықпалымен көрсетілетін теріс әсер – Авт.) қарсы тұра алатын және «жаңбырлы күндерде» ақша жинай алатын мұнай өндіруші елдер төмен баға жылдары қиындықтан өте алады. Сол сияқты, мұнай импортына тәуелді елдер мұнай бағасының жоғары жылдарында шетелдік резервтерге қол жетімді болған жағдайда үлкен наразылыққа тап болады.

Германияда дизель отынын қорғаушылар да наразылық білдірген. Германия ішкі жану қозғалтқыштарынан балама қуат қондырғыларына ауысуға тырысқанымен, 2019 жылдың басынан бастап диаметрлік (қарама-қарсылық, мүлде қайшылық секілді түсініктерге келеді – Авт.) наразылық қозғалыс күшейе түсті. Дизель отынын жақтайтын наразылық білдірушілер аталмыш өнімді тыйым салуға және зардап шеккен қалаларда азот оксидінің (NOx) шекті мәндері мен өлшемдеріне күмән келтірген.

К. Арнинг және М. Зифле [18] зерттеу жұмысында Германиядағы дизель дағдарысы кезіндегі наразылық қозғалысын сипаттайды. Авторлар көміртексіздендіруге (декарбонизация) қарсы наразылықтың маңызды әлеуетін Германия халқына әсер ететін климатты қорғаудың алдағы шараларынан күтуге болатындығын (мысалы, бензинді пайдалануға тыйым салу, CO₂ шығарындыларына салық салу) айқындайды.

Наразылықтарды зерттеудегі өзге де аспектілер

Бүкіл әлемде азық-түлік қауіпсіздігінің келешегі және оның әлеуметтік тұтастыққа әсері туралы алаңдаушылық артып келеді. Эмпирикалық талдау арқылы А. Санчес және Ч. Намхата [19] төмендегі мәселелерді дәйектеген: астық өндірісінің өсуі мен наразылықтардың арасында теріс байланыс бар; гигиена құралдарына қол жетімділік жоғары елдердегі адамдар наразылыққа бейім емес; азық-түліктің ішкі бағасының жоғары өзгергіштігі наразылықтардың ықтималдығын арттырады. Бұл нәтижелер азық-түлік қауіпсіздігі мен әлеуметтік толқулардың әр аспектісі арасындағы күрделі байланысты көрсетеді.

Нигериядағы жанармай субсидияларын жоюға қарсы 2012 жылғы наразылықтар ел тарихындағы көп азаматтар жұмылдырылған наразылықтар толқынының бірі жәнең үлкен болды. К. Хуэланд [20] пайымдауынша, наразылықтар институционалдық саясатпен байланысты және олардың негізгі мәселелері мынады: біріншіден, наразылықтар институционалдық саясаттың бір бөлігі болып табылатын жұмысшылардың субсидияларға қарсы наразылықтардың тарихи траекториясына негізделген; екіншіден, осы жылғы наразылықтардың тарихи тұрғыдан үлкен болуы демократия онжылдығының ерекше белгілеріне, мұнай бағасының өсуіне, экономикалық әділеттілік пен нақты саяси қатысудың болмауымен байланысты; үшіншіден, 2012 жылы саяси сахнаға жаңа мүшелер шықты, қозғалыс ішіндегі кәсіподақтар мен азаматтық қоғамның әлсіздігі анықталып, тұрақты әлеуметтік қозғалыс құра алмайтындығын байқалды; төртіншіден, 2012 жылғы наразылықтар азаматтық белсенділікті шабыттандырды және институционалдық саясат, мемлекет пен азаматтар арасындағы қатынастарға, әсіресе партиялық саясат пен сайлауға әсер етті.

Оңтүстік Африкадағы апартеид кезінде демонстрациялар, митингілер, бойкоттар және басқа да наразылықтар жиі болды. Й. Норлинг [21] 1948-1990 жылдар аралығында 150-ден астам геокодталған наразылықтар жинағын қолдана отырып, бала кезден кез келген жастағы адамдарға наразылықтардың ықпалын салыстырады. Автордың пікірінше, 14 жасқа дейінгі наразылықтарға қатысушылар мектепті

бітіргендер санының 2,7 пайызға қысқаруына әкелген. Бала кезінде наразылықтарды бастан өткерген адамдар ересек кезінде 6,9% жұмыс істеген. Зерттеуде әлеуметтік ынтымақтастық наразылықтарды білім беру мен жұмыспен қамтудың өзгеруімен байланыстыратын ықтимал арна ретінде қарастырылады және апартеид кезінде наразылықтар көп болған аймақтарда сенім мен физикалық қауіпсіздік деңгейі төмен болды деген қорытынды жасалады.

Й. Вюллерс және Р. Кртч [22] наразылықтар азаматтық соғыс жағдайында маңызды рөл атқара алатындығын айта келе, бейбіт тұрғындар мемлекетке де, бүлікшілерге де қатысты тактиканы қолданатындығын дәйектейді. Қоғамдық қозғалыстар бойынша жүргізілген зерттеулерде наразылық символдары іс-әрекеттерді жұмылдыруда және әлеуметтік өзгерістерге ұмтылатын топтың ортақ сәйкестігін қалыптастыруда маңызды рөл атқаратынын көрсетті. С.Х. Авад және Б. Вагонер [23] наразылық символдарын зерттеген еңбекте мынадай ерекшеліктерді атап көрсетеді: наразылықтың пәрменді символдары топтың көптеген мазмұнды қимылдары мен сезімдерін біріктіреді; символдар топ арасында ынтымақтастықты орнатады және наразылық акцияларын ынталандырады; қоғамдық қозғалыстар символдар арқылы өздері туралы түсінік қалыптастырады; символдарды талдау жеке, топтық және әлеуметтік деңгей арасындағы байланысты қамтамасыз етеді.

Қаланы жоспарлау саласындағы плюрализмге қол жеткізу үшін екі белгілі тарап, оның ішінде ресми және бейресми тараптар бір-бірімен өзара әрекеттесе жұмыс жасауы керек. Мәселен, жоспарлау және шешім қабылдау процестеріне қатыспау салдарынан бейресми тараптар үшін наразылықтар үкіметті өз жоспарларын қайта қарауға мәжбүрлеудің тәсілі деп есептейді. Құрылымдық модельдеу тәсілін қолдану арқылы азаматтар, үкімет, мекемелер, гильдиялар және т.б. қарым-қатынасын талдауға және билік құрылымын суреттеу үшін түсіндірмелер жасауға болады. С.Н.М. Могхаддам және М. Рафиян [24] жүргізген құрылымдық модельдеу нәтижелеріне сәйкес, Тегеранда азаматтардың өтініштері қала билігінің басқару тенденцияларына аз ғана әсер еткен. Сонымен қатар, нәтижелерде көрсетілгендей азаматтар билік иерархиясының ең төменгі сатысында орналасқан.

Наразылық барысында қойылған мақсат негізгі ұстанымдарды көрсетеді деп болжауға болады. Мәселен, билікті жазалау топтар арасындағы мақсатты білдірсе, азаматтардың қозғалыстың бір бөлігі болуы топ ішіндегі мақсатты көрсетеді. Ал климаттың өзгеруін төмендетуді идеологиялық мақсат деуімізге болады. Ашу-ыза, наразылықты өршіту сынды теріс және жағымды эмоциялар бұрыннан бар ынталандыру қасиетін күшейтеді [25].

Поэтикалық наразылық туралы да зерттеулер кездеседі. С.де Леу [26] поэтикалық шабыттарға сүйене отырып жазбаша көзқарастарда эмоцияларды көруге болатындығын айтады. Ғалым Дон Паттерсон поэзиясына арқа сүйеп, ақын оқырманды физикалық тұрғыдан көрінетін ойларын жазуына болатындығын дәйектейді. Сонымен қатар, күтілетін ақпарат емес, эмоционалды түрде еске түсіретін жазу мен білімнің әлеуметтік өзгерістердегі үлкен әлеуеті бар деп санайды.

Қорытынды

Наразылықтарды зерттеудің өзектілігі қазіргі уақытта бұл құбылыстың қоғамда кеңінен етек жаюына байланысты өте жоғары болып табылады. Ғылыми сұранысқа байланысты көптеген елдерде наразылық тақырыбына қатысты зерттеулер белсенді түрде жүргізіліп жатыр. Наразылықтардың теориялық негіздерін, халыққа, қоғамға ықпал етуі мүмкін тетіктерді, алғышарттар мен факторларды, сондай-ақ деструктивтілік жағын талдау жалғасатындығы анық.

Әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдарда тек отандық зерттеулер нәтижелерін ғана емес, шетелдік авторлардың эмпирикалық зерттеулерінің нәтижелерін ескеру қажет. Шетелдік ғалымдардың заманауи зерттеулеріне шолу эмпирикалық зерттеулерді жалғастыру қажеттілігін, наразылықтарды алдын алу бойынша шараларды әзірлеу мен назарға алудың кейбір кемшіліктерін, зерттеу нәтижелері бойынша тәжірибе алмасудың маңыздылығын көрсетеді.

List of references

1 Sweetman J., Maio G. R., Spears R., Manstead A.S.R., Livingstone A.G. Attitude toward protest uniquely predicts (normative and nonnormative) political action by (advantaged and disadvantaged) group members // *Journal of Experimental Social Psychology*, 82, 2019. P. 115-128.

2 Adam-Troian J., Çelebi E., Mahfud Y. Police use of force during street protests: A pressing public mental health concern // *EClinicalMedicine*, 2020. P. 26, 100509.

3 Liu W., Opatow S. On protest, discourse, and the livable life: the role of identity and affect // *Current Opinion in Psychology*, 35, 2020. P. 132-137.

4 Kim J. Why do people take to the streets? Understanding the multidimensional motivations of protesting publics // *Public Relations Review*, 44(4), 2018. P. 501-513.

5 Rock M.Y. Love and protest: An interview with Sunil Yapa // *Emotion, Space and Society*, 30, 2019. P. 62-66.

6 Neukirch M. Grinding the grid: Contextualizing protest networks against energy transmission projects in Southern Germany // *Energy Research & Social Science*, 69, 2020. 101585.

7 Nao M. The lady doth protest too much, methinks: Truth negating implications and effects of an epistemic frame trap // *Language & Communication*, 73, 2020. P. 18-28.

8 Liu J., Modrek S., Sieverding M. The effects of political protests on youth human capital and well-being in Egypt // *Social Science & Medicine*, 2019. P. 243, 112602.

9 Drozd M. 2020. Maps and Protest. In Kobayashi, A. (Ed.) // *International Encyclopedia of Human Geography (Second Edition)*. Elsevier, 7242 p.

10 Marino M., Donni P.L., Bavetta S., Cellini M. The democratization process: An empirical appraisal of the role of political protest // *European Journal of Political Economy*, 63, 2020. 101881.

11 Dagaev D., Lamberova N., Sobolev A. Stability of revolutionary governments in the face of mass protest // *European Journal of Political Economy*, 60, 2019. 101812.

12 El-Mallakh N. How do protests affect electoral choices? Evidence from Egypt // *Journal of Economic Behavior & Organization*, 179, 2020. Pp. 299-322.

13 Superti C. Protesting with the ballot: Diffusion of methods of electoral protest in Spain // *Electoral Studies*, 65, 2020. 102139.

14 Adedoyin F., Ozturk I., Abubakar I., Kumeka T., Folarin O., Bekun F. Structural breaks in CO2 emissions: Are they caused by climate change protests or other factors? // *Journal of Environmental Management*, 266, 2020. 110628.

15 Arce M., Polizzi M.S., Reeder B.W. Willingness to protest over resource extraction in Latin America // *The Extractive Industries and Society*, 7(2), 2020. P. 716-728.

16 Haslam P.A. The micro-politics of corporate responsibility: How companies shape protest in communities affected by mining // *World Development*, 139, 2021. 105322.

17 Vadlamannati K.C., Soysa I. Oil price volatility and political unrest: Prudence and protest in producer and consumer societies, 1980–2013 // *Energy Policy*, 145, 2020. 111719.

18 Arning K., Ziefle M. Defenders of Diesel: Anti-decarbonisation efforts and the pro-diesel protest movement in Germany // *Energy Research & Social Science*, 63, 2020. 101410.

19 Sánchez A., Namhata C. What feeds protest participation in sub-Saharan Africa? An empirical analysis // *Global Food Security*, 23, 2019. P. 74-84.

20 Houeland C. Contentious and institutional politics in a petro-state: Nigeria's 2012 fuel subsidy protests // *The Extractive Industries and Society*, 7(4), 2020. P. 1230-1237.

21 Norling J. Education and employment following apartheid protests // *Explorations in Economic History*, 77, 2020. 101329.

22 Vüllers J., Krtsch R. Raise your voices! Civilian protest in civil wars // *Political Geography*, 80, 2020. 102183.

23 Awad S.H., Wagoner B. Protest symbols // *Current Opinion in Psychology*, 35, 2020. P. 98-102.

24 Mashhadi Moghaddam S.N., Rafeian M. Tears and smiles in the urban protests against local decisions: Searching for footprint of power in urban management (Evidence from Tehran) // *Heliyon*, 5(2), 2019. e01214.

25 Landmann H., Rohmann A. Being moved by protest: Collective efficacy beliefs and injustice appraisals enhance collective action intentions for forest protection via positive and negative emotions // *Journal of Environmental Psychology*, 71, 2020. 101491.

26 de Leeuw S. Novel poetic protest: What Your Heart is a Muscle the Size of a Fist offers geographers writing to evoke rather than convey // *Emotion, Space and Society*, 30, 2019. P. 58-61.

Паридинова Б.Ж.

Протесты: обзор зарубежных публикаций

Аннотация. Сегодня во многих странах мира наблюдаются разные протестные настроения членов общества. Поэтому важно выявить теоретические основы феномена протеста, его механизмы, предпосылки и факторы, влияющие на общество. В статье дается обзор зарубежных публикаций, посвященных протестам, анализируются суть проблемы и основные понятия. Автор уделил особое внимание концепциям протеста, рассмотрению политического протеста, протеста вокруг природных ресурсов и другим аспектам исследования протестов. В теоретическом обзоре были обобщены взгляды зарубежных авторов, определена взаимосвязь между концепциями и систематизированы различные данные, обоснована необходимость учета в науке не только результатов отечественных исследований, но и результатов эмпирических исследований зарубежных авторов, так как эти работы важны для обмена знаниями и опытом между учеными в решении важных научных проблем.

Ключевые слова: протест, политический протест, природные ресурсы, безопасность, демонстрации.

Paridinova B.

Protests: a Review of Foreign Publications

Abstract. Today, in many countries of the world, there are different protest moods among members of society. Therefore, it is important to identify the theoretical foundations of the phenomenon of protest, its mechanisms, prerequisites, and factors affecting society. The article provides an overview of foreign publications devoted to protests, analyzes the essence of the problem and basic concepts. The author paid special attention to the concepts of protest, consideration of political protest, protest around natural resources, and other aspects of the study of protests. The theoretical review summarized the views of foreign authors, determined the relationship between the concepts and systematized various data, substantiated the need to take into account in science not only the results of domestic research but also the results of empirical research by foreign authors since these works are important for the exchange of knowledge and experience between scientists in solving important scientific problems.

Key words: protest, political protest, natural resources, security, demonstrations.